

HOLOKAUST na Slovensku 1 – 7.

(Dokumenty, Ed.: Eduard Nižňanský a kol. Bratislava, NMS, ŽNO Bratislava 2001–2005.)

V edícii *Holokaust na Slovensku* vyšlo od roku 2001 už sedem zväzkov. Edícia je výsledkom spolupráce Nadácie Milana Šimečka a Židovskej náboženskej obce v Bratislave (na piatom. zväzku sa podieľal aj Vojenský historický ústav a na siedmom i Katedra všeobecných dejín FF UK v Bratislave). Rozsahom ojedinelá edícia dokumentov je súčasťou veľmi želateľného trendu v slovenskej historiografii v poslednom období, ktorým je vydávanie dokumentov k dejinám 20. storočia. Práve autentické historické dokumenty umožňujú čitateľovi vytvoriť si svoj vlastný názor. Editori jednotlivých zväzkov Eduard Nižňanský (Filozofická fakulta UK v Bratislave), Igor Baka (Vojenský historický ústav), Katarína Hradská (Historický ústav SAV) a Ivan Kamenec (Historický ústav SAV) plne zužitkovali svoju dlhoročnú bádateľskú a publikačnú činnosť v oblasti holokaustu na Slovensku a sú zárukou skutočne reprezentatívneho výberu relevantných dokumentov.

Prvý zväzok sa ako jediný venuje komplexne jednému časovému úseku – autonómii slovenskej krajiny (HOLOKAUST na Slovensku. Obdobie autonómie 6.10.1938–14.3.1939. Ed. Eduard Nižňanský. NMS a ŽNO Bratislava. Bratislava 2001, 362 s.).

Ostatné zväzky sú rozčlenené tematicky a zachytávajú celé obdobie vojnovej Slovenskej republiky. Zväzok obsahuje 175 tematicky zoradených dokumentov datovaných od 11. októbra 1938 do 12. marca 1939. Zachytávajú všeobecné antidemokratické zásahy, ktoré postihli aj židovskú komunitu, plány autonómnej vlády na „riešenie“ židovskej otázky, postoje predstaviteľov katolíckej cirkvi a konkrétne antisemitské akcie, ako napr. zákaz tzv. Eruv-drôtov, slovné a fyzické útoky, pogromistické vystúpenia v Piešťanoch a Trnave, deportácie z novembra 1938. Dokumenty ukazujú, že ešte pred vznikom samotnej Slovenskej republiky položili predstavitelia HSĽS základy ich antisemitskej politiky. Prejavovala sa najskôr iba v tlači, ale postupne sa realizovala rozličnými formami, z ktorých najradikálnejšou boli deportácie viac ako 7500 Židov v novembri 1938 na územie, ktoré po viedenskej arbitráži pripadlo Maďarsku.

Nasledujúci **druhý zväzok** sa zameriava na rozhodnutia a názory prezidenta, vlády, Snemu SR a Štátnej rady týkajúce sa židovskej otázky z obdobia vojnovnej Slovenskej republiky (HOLOKAUST na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke 1939–1945. Ed.: Eduard Nižňanský, Ivan Kamenec. Bratislava, NMS a ŽNO. Bratislava 2003, 364 s.).

Najvyššie zákonodarné a výkonné orgány sa podstatnou mierou podieľali na antisemitskej politike štátu, a to buď priamo – vydávaním a realizovaním stoviek právnych noriem, alebo nepriamo – zastávaním stanovísk k právnej, politickej a morálnej stránke „riešenia“ židovskej otázky, ich schvaľovanie, obhajoba, vysvetľovanie ale občas aj kritika; nehovoriac o tom, že židovská otázka sa stala určite najrozsiahlejšou a v ich očiach aj najdôležitejšou agendou.

Editori vybrali z nespočetného množstva dokumentov 141, ktoré sú datované od 6. januára 1939 do 30. januára 1945. Nezamerali sa však iba na samotné právne normy (zákony, vládne nariadenia, vyhlášky a pod.), ktoré sú relatívne ľahko dostupné v Slovenskom zákonníku a Úradných novinách (zoznam najdôležitejších právnych noriem protižidovského zamerania sa nachádza na konci knihy), ale aj na ich návrhy (často odlišné od výsledného textu), dôvodové správy, zápisnice z ich prerokovávaní v jednotlivých zákonodarných a výkonných orgánoch a ich stanoviská k nim. Umožnili nám tak aspoň čiastočne vniknúť do pozadia tvorby protižidovskej politiky. Samotní editori pripúšťajú, že sa tu nenachádza množstvo dôležitých dokumentov. Je to spôsobené rozdielnou zachovalosťou archívnych fondov k spomínaným štátnym orgánom, keďže napr. k nevelmi dôležitej Štátnej rade sa zachovalo najviac dokumentov a naopak k azda najrozhodujúcejšej vláde z tohto aspektu najmenej.

Prostredníctvom **tretieho zväzku** edície (HOLOKAUST na Slovensku 3. Listy Gisely Fleischmannovej 1942–1944; Snahy Pracovnej skupiny o záchranu slovenských a európskych židov. Ed.: Katarína Hradská. Bratislava, NMS a ŽNO. Bratislava 2003, 126 s.) má slovenský čitateľ prvý raz možnosť spoznať aktivity ilegálnej skupiny funkcionárov *Ústredne Židov na záchranu slovenských Židov*.

Editorka Katarína Hradská tu uverejnila 28 listov datovaných od 27. júna (alebo júla – editorka uvádza dva rôzne dátumy) 1942 po 24. september 1944, ktoré vedúca predstaviteľka Pracovnej skupiny a slovenského židovstva Gizela Fleischmannová adresovala pobočke americkej židovskej organizácie Joint vo Švajčiarsku, ako aj podobným organizáciám Relico a Hechaluz. Listy sú dôležitým prameňom z obdobia, keď zo Slovenska odchádzali prvé transporty Židov a keď spolupráca s nemeckým poradcom Dieterom Wislicenym, založená výlučne na jeho podplácaní, znamenala pre Fleischmannovú a slovenskú židovskú komunitu

jedinú nádej na záchranu pred tragickým osudom. Korešpondencia Fleischmannovej bola ale určite rozsiahlejšia a medzi jednotlivými správami je tak určité vákuum. Listy pochádzajúce z archívu Yad Vashem v Jeruzaleme sú preložené z nemčiny so zachovaním niektorých hebrejských slov, ktoré sú vysvetlené v poznámkovom aparáte. Rovnako sú objasnené aj v listoch spomínané osoby a súvislosti, ktoré by inak boli vzhľadom na konšpiratívny charakter listov pre čitateľa nezrozumiteľné.

Dokumenty nemeckej proveniencie obsahuje **4. zväzok** edície (HOLOKAUST na Slovensku 4. Dokumenty nemeckej proveniencie 1939–1945. Ed.: Eduard Nižňanský. Bratislava, NMŠ a ŽNO Bratislava 2003, 328 s.).

Opäť ide o dokumenty na Slovensku zväčša neznáme, z ktorých sa na jednej strane dozvedáme nemecké hodnotenie antisemitskej politiky vojnovej Slovenskej republiky a na strane druhej môžeme toho hodnotenie, ako aj priebeh slovensko-nemeckých rokovaní porovnať s dokumentmi, ktoré sa týkajú priebehu rokovaní Nemecka s inými spojencami a satelitmi.

Vládni predstavitelia Rumunska, Chorvátska a Maďarska, podobne ako vojnového Slovenska, totižto rokovali s nacistickým Nemeckom o deportáciách; k samotným deportáciám však nepristúpili a neboli za to žiadnym spôsobom potrestaní. Výmena vládnych garnitúr na čele nemeckých satelitov sa teda ako sankcia za takéto previnenie neudialo. Nemecké dokumenty jasne deklarujú ochotu slovenskej vlády a J. Tisu spolupracovať na deportáciách, potvrdzujú samostatné technické zabezpečenie transportov zo slovenskej strany. Dôležitý je aj obsah slovenskej verbálnej nóty z novembra 1942 o počte deportovaných židov zo Slovenska – 57 628 osôb, pretože toto číslo ešte stále niektorí historici spochybňujú.

Spolu 110 dokumentov datovaných od 5. septembra 1939 po 24. januára 1945 sa tematicky zameriava najmä na postavenie židovskej komunity na Slovensku, arizačný proces a najviac dokumentov zachytáva problematiku deportácií v roku 1942. Z neskoršieho obdobia sú tu ešte dokumenty týkajúce sa deportácií Židov z Maďarska, ktoré išli cez slovenské územie a obnovenie deportácií po vojenskom obsadení Slovenska Nemeckom po potlačení SNP. Z hľadiska proveniencie ich môžeme rozdeliť na tri skupiny: nemecké diplomatické správy, nóty a pod. pochádzajúce zo Zahraničného úradu (Auswärtiges Amt) v Berlíne alebo nemeckého vyslanectva v Bratislave a k nemu prislúchajúcemu poradcovi pre židovskú otázku (75 dokumentov), ďalej hlásenia orgánov SD o situácii na Slovensku (16 dokumentov) a diplomatické nóty nemeckej a slovenskej proveniencie o slovensko-nemeckých rokovaniach týkajúcich sa „riešenia“ židovskej otázky (17 dokumentov). V zvyšných dvoch prípadoch ide

o dokumenty z dobovej tlače. Dokumenty sú zverejnené v nemeckom origináli nasledovanom slovenským prekladom.

Židovským pracovným táborom a strediskám je venovaný **5. zväzok** edície (HOLOKAUST na Slovensku 5, Židovské pracovné tábory a strediská na Slovensku 1938–1944. Ed.: Eduard Nižňanský, Igor Baka, Ivan Kamenec. Bratislava, NMS; ŽNO Bratislava a VHÚ 2004, 355 s.).

Koncentračné tábory internačného, ale najmä pracovného charakteru tvorili počas druhej svetovej vojny integrálnu súčasť „riešenia židovskej otázky“ na Slovensku. Koncentračné a pracovné tábory zohrávali v systematickom procese perzekúcie a všeobecnej degradácie židovského obyvateľstva dôležitú úlohu. V ich rámci sa realizovali nútené práce ako forma trestu i „prevýchovy“ zároveň.

Vytvorenie táborov pre Židov súviselo aj s predstavami vládnej elity, že Židia nie sú schopní fyzicky pracovať, a teda že sú parazitmi v slovenskej spoločnosti.

V rokoch 1942–1944 existovali na Slovensku tri židovské pracovné tábory v Seredi, Novákoch a vo Vyhniach. V roku 1943 v nich bolo sústredených 2 574 Židov. Táborové dielne sa stali významnou súčasťou hospodárskeho života slovenského štátu. Profitovali z nich najmä štátne orgány, úrady, verejné inštitúcie, armáda a štátne podniky, ktoré nakupovali ich produkty v cene výrobných nákladov. Od konca roku 1942 existovali na Slovensku aj menšie židovské pracovné strediská, do ktorých bolo zaradených okolo 650 osôb.

Zväzok obsahuje 130 chronologicky usporiadaných dokumentov datovaných od 26. októbra 1938 až po 29. september 1944. Editormi vybrané dokumenty zobrazujú prípravu, zriadenie, prevádzku a napokon rozpustenie všetkých troch veľkých židovských táborov. Pri židovských pracovných strediskách volili princíp ukázať radšej komplexne jedno stredisko v Degeši, ako uverejniť dokumenty rovnakého typu k viacerým strediskám. Diskutabilný je výber práve tohto málo známeho a relatívne nedôležitého strediska. Dokumenty sú svedectvom nielen zásahov štátu (napr. nariadení, vyhlášok a pod.) a jeho orgánov (najmä 14. oddelenie Ministerstva vnútra a komisár pre židovské pracovné tábory) v oblasti nútených prác a najmä pracovných táborov a stredísk, ale aj reakcií židovskej komunity (dokumenty pochádzajúce z Ústredne Židov, židovských rád a Ústrednej kancelárie pre židovské pracovné tábory). Čitateľ si tak môže utvoriť pomerne plastický a verný obraz o danej problematike. Dotvoriť by ho mohli len povojnové dokumenty z retribučných súdov a výpovede priamych aktérov, teda samotných obetí alebo naopak predstaviteľov vládneho režimu.

Uverejnenie dokumentov tohto typu by však bolo v rozpore z koncepciou a zámerom edície Holokaust na Slovensku, teda publikovať autentické pramene vyprodukované štátnou administratívou, prípadne verejnoprávnymi korporáciami autonómnej Slovenskej krajiny a vojnovnej Slovenskej republiky.

Šiesty zväzok obsahuje dokumenty k najtragickejšej stránke tzv. riešenia židovskej otázky – k deportáciám (HOLOKAUST na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942. Ed.: Eduard Nižňanský. Bratislava, NMŠ 2005, 646 s.).

Úvodná štúdia (v rozsahu 81 strán!) sa podrobne venuje procesu príprav, samotnému priebehu, okolnostiam a dôsledkom deportácií. Autor pokladá deportácie za logické vyústenie diskriminačnej politiky slovenského štátu, ktorou bola väčšina Židov vylúčených z hospodárskeho života, čím stratili možnosť legálne sa zamestnať a žiť svoje rodiny.

Od jesene 1941 bola preto židovská otázka jednoducho sociálnym problémom, ktorý sa dal riešiť (pri zachovaní protižidovských nariadení) len výstavbou židovských giet a pracovných táborov. To bolo ale spojené so značnými nárokmi na štátny rozpočet. Pre vládnych predstaviteľov preto bolo jednoduchším riešením masové vysťahovanie Židov mimo územia Slovenska. Slovenský variant politiky antisemitizmu sa vtedy prekrížil s plánovaným holokaustom nacistického Nemecka.

Ani dokumenty uverejnené v tejto edícii nedávajú odpoveď na otázku, kto inicioval deportácie. Niektoré dokumenty hovoria, že s požiadavkou na 20 000 židovských pracovných síl sa na slovenských predstaviteľov obrátilo Nemecko, ktoré potom prejavilo ochotu prevziať aj ostatných Židov. Nemeckí predstavitelia na Slovensku (Hans E. Ludin, Dieter Wisliceny) ale aj A. Mach hovorili naopak o slovenskej iniciatíve. S istotou sa dá ale povedať, že neexistoval žiadny významnejší tlak Nemecka na slovenských predstaviteľov v tejto otázke. O tom kto, resp. prečo sa zastavili deportácie existuje množstvo dohadov a diskusií. Ani tu nám vydávané dokumenty nedajú jednoznačnú odpoveď.

Ak sledujeme spomínaný sociálny rozmer tejto problematiky, odpoveďou môže byť, že vláda vyviezla Židov, ktorí jej boli na obtiaž (začiatkom roka 1942 uvádzaných 60 000 sociálne odkázaných) a na Slovensku zostali len Židia s výnimkami, ktorí boli hospodársky alebo profesne dôležití, prípadne boli v existujúcich židovských pracovných táboroch (Nováky, Sereď, Vyhne, 6. prápor), kde prinášali štátu zisky. Z 57 transportov išlo devätnásť do Osvienčimu a tridsaťosem do Lublinskej oblasti. O počte deportovaných Židov sa údaje tiež rôznia (ale len s malou odchýlkou): ministerstvo dopravy uvádza 57 752 a ministerstvá vnútra a zahraničných vecí uvádzajú 57 628 deportovaných.

Zväzok obsahuje úctyhodných 489 chronologicky usporiadaných dokumentov, datovaných od 2. júla 1941 až po 14. február 1945 na 646 stranách. Je to teda suverénne najrozsiahlejší zväzok edície. Aby sa zamedzilo duplicitnému publikovaniu dokumentov, editor sa na dokumenty vydané v predchádzajúcich zväzkoch edície Holokaust na Slovensku (ale aj vo Vatikán a Slovenská republika (1939–1945). Dokumenty. Ed.: I. Kamenec, V. Prečan, S. Škovránek, Bratislava 1992) len odvoláva (v 106 prípadoch z celkového počtu 489 dokumentov).

Napriek tomu sú niektoré dokumenty bez zdôvodnenia uverejnené v plnom znení viac krát (napr. dve zápisnice z vyšetrovania správania sa gardistov v tábore Nováky z februára a marca 1943 sú okrem tohto zväzku uverejnené v ďalších dvoch – 5. a 7.). Z obsahového hľadiska dokumenty zachytávajú diplomatickú korešpondenciu s Nemeckom o ich prípravách a ich technické zabezpečenie od súpisu Židov, cez organizáciu „koncentračných“ stredísk až po vypravenie vlakových súprav. Okrem týchto dokumentov úradnej proveniencie (najmä ministerstvo zahraničia, ministerstvo vnútra a jemu podriadené orgány štátnej správy) tu nachádzame aj príklady dobovej protižidovskej propagandy v tlači, reakcie majoritného obyvateľstva (od návrhov na deportovanie konkrétnych Židov cez pasivitu väčšiny až po aktívnu pomoc aj pod hrozbou trestu), ale aj samotných Židov (pokojné podvolenie sa, pokusy o záchranu, dezercie, samovraždy). Máme tak možnosť sledovať aj bohužiaľ väčšinou tragické osudy jednotlivcov.

Zatiaľ posledný **siedmy zväzok** edície je venovaný mimoriadne zaujímavej téme, a to vzťahu slovenskej majority a židovskej minority (HOLOKAUST na Slovensku 7. Vzťah slovenskej majority a židovskej minority (náčrt problému). Ed.: Eduard Nižňanský. Bratislava, NMŠ a Katedra všeobecných dejín FiF UK 2005, 120 s.).

Kým zväzok o deportáciách v roku 1942 bol bezkonkurenčne najrozsiahlejší z celej edície, zväzok o vzťahu majority a minority je naopak nepochybne najútlejší. Obsahuje 95 dokumentov na 120 stranách, z čoho je ale až 60 odkazov na dokumenty publikované v predchádzajúcich zväzkoch edície a zo zostávajúcich 35 už tiež niektoré, najmä týkajúce sa deportácií, boli publikované. Je to o to nepochopiteľnejšie, že k tejto nesporne zaujímavej a dosiaľ stále tabuizovanej téme je k dispozícii obrovský výber archívnych dokumentov.

Nesmelý podnadpis – náčrt problému – je preto na mieste. Vynára sa tu aj otázka, či by nebolo účelnejšie a najmä úspornejšie namiesto neustáleho odvolávania sa na predtým publikované dokumenty radšej zriadiť vecný register a uverejniť ho napríklad v záverečnom zväzku edície. Z obsahovej stránky sa všetky dokumenty týkajú arizačného procesu

a deportácií. Z časti sa teda prekrývajú s obsahom predchádzajúceho zväzku. Treba oceniť, že editor sa aj na takomto rozsahom úzkom priestore snažil zachytiť čo možno typologicky najrozličnejšie príklady správania sa majority k minorite a dúfať, že arizácii židovského majetku sa bude venovať niektorý z ďalších zväzkov edície.

Väčšina z dokumentov, uverejnených vo všetkých zväzkoch je v plnom znení a sú vybavené stručnými registmi a poznámkovým aparátom, ktorý editori okrem vysvetľovania súvislostí a uvádzania základných dát osobností, neraz využívajú aj na publikovanie s hlavným dokumentom súvisiacich alebo naň nadväzujúcich dokumentov. Forma ich uverejnenia plne spĺňa zaužívané pravidlá na publikáciu prameňov k novším dejinám. Pochádzajú najmä zo slovenských archívov (nie len z SNA ale aj z väčšiny oblastných a okresných archívov, Vojenského historického archívu a Ústredného archívu evanjelickej cirkvi augsburského vyznania na Slovensku) a výskum bol doplnený aj dokumentmi z Archívu Yad Vashem v Jeruzaleme a z archívov v Českej republike. V prípade nezachovania archívneho dokumentu alebo na dokumentovanie dobovej antisemitskej propagandy editori výnimočne použili aj dokumenty z dobovej tlače. Zoznam archívnych fondov a prehľad literatúry sa nachádza v závere kníh. Zväzky ešte obsahujú rozsiahle anglické resumé, ktoré je vlastne prekladom úvodnej štúdie a stručným popisom jednotlivých dokumentov, a neodmysliteľný menný a miestny register.

Na záver je potrebné oceniť tento v slovenských podmienkach výnimočne rozsiahly a mimoriadne prínosný vydavateľský počin, ktorý mohol byť zrealizovaný len vďaka angažovanosti občianskeho sektora a samotnej židovskej komunity.

Mgr. Martin Macko

interný doktorand HÚ SAV